

Emil Noiński

<https://orcid.org/0000-0003-4352-2856>

Muzeum Józefa Piłsudskiego w Sulejówku

Aktywność społeczna Wandy z Wolskich Umińskiej (1841-1926) w świetle jej wspomnień i zapisków pamiętnikarskich

Słowa kluczowe: Wanda z Wolskich Umińska, powstanie styczniowe, weterani 1863 r., rewolucja 1905-1907 r., działalność charytatywna.

Streszczenie

Wanda z Wolskich Umińska, uczestniczka powstania 1863-1864 r., organizatorka pomocy więźniom politycznym i ich rodzinom, opiekunka sierot, od wczesnych lat swej młodości poświęciła się działalności społecznej. Rozpoczęła ją przed wybuchem powstania styczniowego, w okresie manifestacji religijno-patriotycznych, a szczyt jej działalności przypadł na czasy powstania styczniowego. Była wówczas jedną z najdzielniejszych i najczynniejszych członkiń konspiracyjnej organizacji kobiet, tzw. „Piątek”. Nowy rozdział w jej wielowymiarowej aktywności przyniosły lata popowstaniowe. W Warszawie prowadziła dom ludowy, dostarczała na wieś nielegalną literaturę, prowadziła agitację uświadamiającą wśród włościan. Bardzo szybko potrafiła skupić wokół siebie i wciągnąć w działalność ludzi nauki, kultury, literatury. Podczas rewolucji 1905-1907 r. organizowała pomoc dla uwięzionych i ich rodzin. Przed wybuchem I wojny światowej oddana była z kolei pracy na rzecz dzieci z ubogich rodzin, wspierając organizowanie dla nich kolonii letnich. Umińska pozostała aktywna do ostatnich miesięcy swego życia. Działalność społeczną zapomnianej dziś nieco weteranki 1863 r. ukazano na podstawie jej wspomnień i zapisków pamiętnikarskich, znajdujących się w zbiorach lwowskich, wileńskich oraz krajowych.

Wprowadzenie

Wśród szeregu kobiet polskich, zaangażowanych w czasie zaborów w aktywność społeczną i niepodległościową, postacią dziś nieco zapomnianą jest Wanda z Wolskich Umińska. Jej działalność społeczna dotychczas nie była przedmiotem szerszych badań naukowych, poza popularną opowieścią biograficzną pióra Dionizy Wawrzykowskiej-Wierciochowej, wydaną na początku lat siedemdziesiątych ubiegłego stulecia¹. W ostatnich latach postać Umińskiej przypomniana została w kilku artykułach naukowych autorstwa Jolanty Załączny, przedstawiających sylwetkę Umińskiej jako „cichej bohaterki 1863 r.” i strażniczki pamięci powstania styczniowego².

Rozwinięcie

Umińska pozostawiła po sobie bogatą spuściznę epistolarną i pamiętnikarską. Rękopisy jej wspomnień znajdują się w kilku bibliotekach naukowych w kraju i za granicą, w Bibliotece Publicznej m. st. Warszawy – Głównej Bibliotece Województwa Mazowieckiego, Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie, Bibliotece Litewskiej Akademii Nauk im. Wróblewskich w Wilnie oraz w Centralnym Państwowym Historycznym Archiwum Ukrainy we Lwowie. Nie wszystkie wersje wspomnień i pamiętników były znane współczesnym badaczom³.

Umińska w *Kartkach do pamiętników* przyznaje, że nakłaniana była przez kilka osób do spisywania wspomnień. Jedną z pierwszych była Paulina Sieroszevska, siostra Wacława Sieroszewskiego. Drugą osobą była Zofia

¹ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z umiłowania. Opowieść biograficzna o Wandzie z Wolskich-Umińskiej (1841-1926)*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1973.

² J. Załączny, *Zesłańcy syberyjscy na fotografiach z kolekcji Wandy Umińskiej (w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie)*, „Zesłaniec” 2014, nr 60, s. 9-26; Eadem, *Zachować pamięć o powstaniu styczniowym – o kolekcjonerskiej pasji Wandy Umińskiej*, [w:] J. Lekan-Mrzewka, M. Kulesza, B.K. Obsulewicz (red.), *Kolekcjonerzy, zbieracze, kwestarze w literaturze i kulturze XIX i XX wieku*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2016, s. 329-354; Eadem, *Wanda Umińska (1841-1926) – strażniczka sumień i pamięci*, [w:] A. Obara-Pawłowska, A. Miączewska, D. Wróbel (red.), *Kobieta niepoznana na przestrzeni dziejów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2017, s. 217-229.

³ L. Michalska-Bracha, E. Noiński, *Wanda z Wolskich Umińska (1846-1926) i jej wspomnienia*, [w:] *Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841-1926)*, opracowanie, komentarz i przypisy L. Michalska-Bracha, E. Noiński, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2020, s. 11-33.

Findeisenówna, działaczka socjalistyczna, która pomagała jej w robieniu notatek do wspomnień. Trzecią postacią była Helena z Koźmińskich Borkowska, serdeczna przyjaciółka Umińskiej, bratanica abp. Antoniego Fijałkowskiego⁴. W zachowaniu spuścizny po Umińskiej istotną rolę odegrała Wanda Pławińska, druga z przyjaciółek Umińskiej, która po jej śmierci zebrała i uporządkowała notatki i zapiski do pamiętników i wspomnień⁵. Do spisania wspomnień zachęcała ją wreszcie Maria Bruchnalska, lwowska działaczka, autorka monumentalnej pracy o „cichych bohaterkach” 1863 r.⁶

Wanda z Wolskich Umińska przysła na świat 5 listopada 1841 r. w Jabłonicy w rodzinie Izabeli z Kaniewskich i Fortunata Wolskich. Wywodziła się z rodziny o tradycjach patriotycznych. Dziadek jej, Franciszek Wolski, dziedzic majątku Ostałówek pod Opoczmem najprawdopodobniej służył w wojsku, bowiem tytułowano go majorem. Brat Franciszka, Hipolit Wolski, był majorem z czasów napoleońskich i Księstwa Warszawskiego⁷. Rodzina Wolskich pochodziła ze zubożałej szlachty, pieczętującej się herbem Jelita. Synowie Franciszka Wolskiego, Andrzej, Antoni, Fortunat i Julian, wylegitymowali się przed Heroldią Królestwa Polskiego w 1840 r. Przed nazwiskiem używali przydomka Saryusz⁸.

⁴ W. Umińska, [Kartki z pamiętnika], [w:] *Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841-1926)*, s. 276, 283.

⁵ L. Michalska-Bracha, E. Noiński, op. cit., s. 28-30.

⁶ L. Michalska-Bracha, *Między pamięcią a historiografią. Lwowskie debaty o powstaniu styczniowym (1864-1939)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, Kielce 2011, s. 245.

⁷ Synem Hipolita był Włodzimierz Wolski (1824-1882), późniejszy poeta i powieściopisarz z kręgu Cyganerii Warszawskiej, autor libretta do „Halki” Stanisława Moniuszki. Jako uczeń gimnazjum warszawskiego na Lesznie zamieszany był w sprawę warszawsko-łukowskiego związku Karola Levittoux, uczestnik manifestacji patriotyczno-religijnych przed powstaniem styczniowym. W.A. Dżakow, A. Gałkowski, W. Śliwowska, W.M. Zajcew, *Uczestnicy ruchów wolnościowych w latach 1832-1855 (Królestwo Polskie). Przewodnik biograficzny*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990, s. 495.

⁸ *Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836-1861*, opracowała E. Sęczys, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2000, s. 781; *Szlachta guberni augustowskiej, lubelskiej i radomskiej wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836-1861*, opracowała E. Sęczys, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2018, s. 482.

Tradycje rodzinne kontynuowali synowie Franciszka, Fortunat i Aleksander Wolski⁹. Fortunat Wolski po upadku powstania listopadowego przebywał kilka miesięcy w więzieniu. Po odzyskaniu wolności ożenił się z Izabelą Kaniewską, osiadając na roli w Jabłonicy, wsi rządowej. Wkrótce na świat przyszły trzy jego córki, Józefa, Pelagia i Wanda oraz syn Mieczysław. Gospodarowanie, jak zapisała w swych wspomnieniach Wanda Umińska, ojcu nie szło. Odstąpił więc dzierżawę, przyjmując posesadę na Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej jako zwiadowca stacji Ruda Guzowska. Fortunat Wolski zmarł w 1848 r. Jego żona z dziećmi przeniosła się wówczas do Warszawy. Dwie najstarsze córki wzięła na wychowanie rodzina¹⁰.

Umińska w luźnych kartkach do pamiętnika pisze, że od dzieciństwa była zaznajomiona z konspiracją, z Cytadelą, z aresztowaniami. Już jako kilkuletnia dziewczynka przepisywała listy wysyłane do zesłańców syberyjskich, podtrzymujące ich na duchu¹¹. Naukę pobierała najpierw w domu. Uczyła ją matka, a następnie najprawdopodobniej na pensji u Sakramentek lub Wizytek. Kilka miesięcy po śmierci matki w 1858 r. wydana została za mąż za Józefa Umińskiego, absolwenta Akademii Sztuk Pięknych w Warszawie, urzędnika Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu¹².

Umińska od wczesnych lat młodości zaangażowana była społecznie w różnego rodzaju akcje pomocy, zbieranie funduszy na cele narodowe. W przedpowstaniowej Warszawie zetknęła się z Entuzjastami, w tym z Narcyzą Żmichowską, co miało wyraźny wpływ na dalsze jej zaangażowanie społeczne. Czasy manifestacji patriotyczno-religijnych, poprzedzających wybuch powstania 1863 r., przyniosły ożywioną działalność społeczną Umińskiej na rzecz „sprawy narodowej”. Pierwszą manifestacją religijno-patriotyczną, w której brała udział, był pogrzeb generałowej Katarzyny Sowińskiej, wdowy po legendarnym obrońcy warszawskiej Woli w 1831 r., gen. Józefie Sowińskim. To właśnie wtedy, gdy X Pawilon Cytadeli Warszawskiej zapełniony był aresztowanymi za udział w manifestacjach, Umińskiej po raz pierwszy udało się „wedrzeć” za mury zakładu karnego, by nieść

⁹ *Księga pamiątkowa w 50-letnią rocznicę powstania roku 1830, zawierająca spis imienny dowódców i sztabs-oficerów tudzież oficerów, podoficerów i żołnierzy Armii Polskiej w tymże roku Krzyżem Wojennym „Virtuti Militari” ozdobionych*, Drukarnia Ludowa, Lwów 1881, s. 133.

¹⁰ W. Umińska, *[Kartki z pamiętnika]*, s. 278-283.

¹¹ Ibidem, s. 278-283; W. Śliwowska, *Z badań nad losami Sybiraków i ich spuścizną*, „Kwartalnik Historyczny” 1990, nr 1, s. 112.

¹² *Urzędnicy Królestwa Polskiego (1815-1915). Materiały do biogramów. Wypisy z bazy danych*, redakcja A. Kulecka, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019, s. 3136.

pomoc osadzonym, przekazywać rodzinom informacje o ich najbliższych więzionych w X Pawilonie¹³.

Znacznie aktywniejszą działalność przyniosły czasy powstania 1863 r. Umińska była jedną z najdzielniejszych i najczynniejszych członkiń konspiracyjnej organizacji kobiet, tzw. „Piątek”, do której należały m.in. Seweryna Pruszkowa, Eugenia z Bogusławskich Hannelowa, Józefa Gregorowiczowa, Emilia Heurichowa, Maria Ilnicka, Teodora Kiślańska, Karolina Kraśzewska, Kazimiera Wóycicka, Pelagia Zgliczyńska. Do jej zadań należało m.in. czuwanie nad więźniami politycznymi i ich rodzinami, zaopatrywanie w pieniądze i odzież osób wywożonych na Syberię, wyjednywanie dla rodzin uwieczonych widzeń, staranie o uwolnienie więźniów itd. Umińska w pracy tej wykazywała wyjątkową gorliwość i ofiarność. Potrafiła w bardzo sprytny sposób dotrzeć do żandarmów i strażników więziennych, urzędników i oficerów rosyjskich¹⁴.

Dzięki przeróżnym zabiegom udało jej się dotrzeć do więzionego w X Pawilonie Karola Nowakowskiego. W przeddzień egzekucji członków Rządu Narodowego udało się Umińskiej uzyskać widzenie z Rafałem Krajewskim, Romanem Żulińskim, Józefem Toczyskim i Janem Jeziorańskim. Autorka wspomnień opisuje szczegółowo to spotkanie¹⁵. Z innych źródeł wiadomo również, że Umińska razem z Elizą Brzostowską miały uzyskać, za cenę brylantowej broszki, pozwolenie na widzenie z Romualdem Trauguttem przed jego egzekucją, choć nic nie pisze o tym we wspomnieniach i pamiętnikach¹⁶. Stefania Sempołowska, przyjaciółka Umińskiej, która jej namowom zawdzięczała zainteresowanie się sprawami więźniów i wyborem tej dziedziny pracy społecznej, podkreśliła w swych wspomnieniach, że Umińska miała bardzo szerokie uprawnienia, „nie tylko wchodziła do cel więziennych ale towarzyszyła skazańcom do szubienicy”¹⁷.

¹³ W. Umińska, *Wspomnienia babki 1863 roku spisane dla prawnuków*, [w:] *Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841-1926)*, s. 184.

¹⁴ M. Bruchnalska, *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym. (Materiały)*, Wydawnictwo Towarzystwa Św. Michała Archaniola, Miejsce Piastowe 1932, s. 71-72.

¹⁵ W. Umińska, *Wspomnienia babki 1863 roku spisane dla prawnuków*, s. 215-219.

¹⁶ Z. Zbyszewska, *Ministerstwo polskiej biedy. Z dziejów Towarzystwa Opieki nad Więźniami „Patronat” w Warszawie 1909-1944*, Warszawa 1983, s. 20-21; E. Serafin-Prusator, *Narcyza Żmichowska – między Matką Polką a kobietą-rycerzem*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2017, nr 10, s. 16.

¹⁷ S. Sempołowska, *W więzieniach*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1960, s. 92.

W działalności społecznej wspomagała Umińską jej starsza siostra, Jadwiga Wolska, która w początkowym okresie powstania 1863 r. współpracowała z oddziałem Leona Frankowskiego na Lubelszczyźnie, później z oddziałem Marcina Borelowskiego-Lelewela. W lecie 1863 r. nawiązała współpracę z oddziałem Józefa Ruckiego. Była pod Panasówką podczas bitwy stoczonej przez Marcina Borelowskiego-Lelewela. Po klęsce jego oddziału przeszła pod komendę gen. Michała Heidenreicha-Kruka. Gen. Aleksander Chruszczew, naczelnik wojenny oddziału lubelskiego, miał nawet za jej ujęcie wyznaczyć nagrodę w wysokości tysiąca rubli. Jesienią 1864 r. Jadwiga Wolska pomagała w przetruceniu Emilii Heurichowej w Poznańskie, zaangażowana była również w ratowanie jej córek aresztowanych przez Rosjan¹⁸. Emilia, Julia, Helena, Teodora Heurichówny oraz ich matka, Emilia ze Szwarców Heurichowa były bardzo bliskimi współpracowniczkami Umińskiej podczas powstania 1863 r. Na kartach pamiętników i wspomnień poświęciła im najwięcej miejsca¹⁹.

Czasy powstania styczniowego, to oprócz ożywionej działalności społecznej Umińskiej, również niespełniona miłość. W tym okresie kwitł romans Umińskiej z Adolfem Dygasińskim²⁰. Umińska nie wspomina o Dygasińskim w żadnej z wersji swoich wspomnień. Z korespondencji powieściopisarza wynika, że było to bardzo gorące i namiętne uczucie²¹. Dioniza Wawrzykowska-Wierciochowa pisze, że romans z Adolfem Dygasińskim

¹⁸ E. Heurich, T. Kiślańska, *Wspomnienia matki i córki z powstania 1863 roku*, „Księgarnia Ludowa” Julii Sikorskiej, Warszawa 1918, s. 83-88, 122-123; M. Bruchnalska, *Ciche bohaterki*, s. 76; K. Dunin-Wąsowicz, *Próba analizy składu społeczno-zawodowego oddziału powstańczego z 1863 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 1963, nr 4, s. 885; *Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty. Dokumenty terenowych władz cywilnych powstania styczniowego 1862-1864*, do druku przygotowali: S. Kieniewicz, F. Ramotowska, W. Śliwowska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1986, s. 100; Z. Bieleń, *Bohaterki w czarnych sukniach. Lublinianki i Podlasianki w powstaniu 1863-1864*, Towarzystwo Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego, Lublin 2015, s. 154-156.

¹⁹ W. Umińska, *Wspomnienia babki 1863 roku spisane dla prawników*, s. 197; Eadem, *Kartka dawno minionej przeszłości*, [w:] *Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841-1926)*, s. 251, 256-258; Eadem, *[Kartki z pamiętnika]*, s. 284.

²⁰ M. Niekra, „*Moje najdroższe kobiety*” (o kobietach w życiu Adolfa Dygasińskiego na podstawie epistolografii), „*Tematy i Konteksty*” 2015, nr 5, s. 262-264.

²¹ A. Dygasiński, *Listy*, wstęp J.Z. Jakubowski, komentarze biograficzne A. Górski, przygotowanie tekstów i redakcja T. Nuckowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972, s. 29, 36, 73, 79, 91, 94, 107, 121, 142, 153.

to lata nie tylko skrywanego szczęścia, ale zarazem i wielkiej rozterki duchowej. Wanda znalazła się w trójkącie, z którego nie umiała i nie mogła znaleźć wyjścia. Musiała przecież liczyć się z panującymi wówczas normami obyczajowymi, z własną sytuacją materialną, no i nade wszystko z ówczesną pozycją socjalną kobiety w ogóle²².

Umińska, zaangażowana w sprawy powstania, w pomoc aresztowanym i zsyłanym na Syberię, oddana w pełni rodzinie, po raz pierwszy została aresztowana w jesienią 1864 r. Stało się to głównie przez nieostrożność w Janowie Ordynackim, dokąd pojechała ratować krewnego, który został aresztowany. W konsekwencji aresztowano również Umińską, posądzając o szpiegostwo. W więzieniu spędziła kilka miesięcy. Dzięki staraniom rodziny, a szczególnie męża, a przede wszystkim z braku dowodów, po kilku miesiącach mogła opuścić mury więzienne²³.

Pomimo szeregu trudności Umińska nie poddawała się. Czasy popowstaniowe w jej działalności społecznej stanowią odrębną kartę, pełną najrozmaitszych inicjatyw. W 1867 r. Józef Umiński został zwolniony z pracy w Komisji Skarbu. Początkowo chwycił się przez kilka lat różnych zajęć dorywczych, później otrzymał posadę w Towarzystwie Ubezpieczeń od Ognia²⁴. Umińska prowadziła sklep z wyrobami przemysłu ludowego, sprzedając w nim m.in. lalki ubrane w stroje regionalne²⁵. W pokoiku za sklepem odbywały się nielegalne zebrania założycieli Towarzystwa Oświaty Narodowej. Umińska współpracowała z Towarzystwem w przekazywaniu na wieś „Elementarza ściennego” wydanego w 1875 r. przez Konrada Prószyńskiego „Promyka”. „Sklep – jak pisze Wanda Pławińska – bywał pusty, ale za to w pokoiku za sklepem było pełno interesantów ideowych, tak wiejskich jak miejskich, na których zawsze czekała gorąca herbata, co naturalnie nie przysparzało dochodu”²⁶. Znajomości oraz kontakty nawiązane podczas prowadzenia sklepu Umińska wykorzystywała do dalszej działalności.

Na Starym Mieście prowadziła gospodę ludową, w której wydawano herbatę przybywającym na targ chłopom. Gospoda w rzeczywistości była miejscem uświadamiania włościan, przekazywania im odpowiedniej literatury.

²² D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z umiłowania*, s. 378.

²³ Ibidem, s. 363-366.

²⁴ Ibidem.

²⁵ M. Ilnicka, *Książki dziecinne*, „Bluszcz” 1878, nr 51, s. 402.

²⁶ Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy – Główna Biblioteka Województwa Mazowieckiego [dalej: BPMW], Wanda Umińska. Materiały życiorysowe, rkps 2623/1, k. 11.

Była to – jak pisze w swych wspomnieniach Józef Grabiec – pierwsza postać domu ludowego w stolicy i ośrodek długoletniej, solidnej pracy oświatowej (...). Ile stamtąd światła popłynęło pod strzechy, ile ideologii patriotycznej, ile pierwiastka uświadomienia narodowego – trudno dziś nawet ustalić. Praca pani Umińskiej znalazła rzadkie uznanie. Gospoda jej, jako zajazd, robiła poważną konkurencję sąsiednim szynkom żydowskim. Charakter zaś tej gospody i praca, jaka tam szła: wykłady, zebrania, rozdawanie książek, były wyraźne – ani jednej denuncjacji jednak nie było²⁷.

Drugim miejscem spotkań było mieszkanie Umińskiej, w którym m.in. dyskutowano o formach i sposobach pracy nad uobywatelnieniem ludności wiejskiej, metodach dotarcia do środowisk wiejskich. Do stałych bywalców „saloniku” Umińskiej należało szereg znanych już wówczas działaczy społeczno-politycznych, by wspomnieć tylko o Mieczysławie Brzezińskim, Władysławie Grabińskim, Bolesławie Hirszfeldzie. Częstymi gośćmi w jej mieszkaniu byli również młodzi artyści malarze, Józef Chełmoński, Stanisław Witkiewicz, Adam Chmielowski, a także lekarze, Adam Chełmoński, Edward Zieliński i wiele innych osób²⁸. Umińska, jak słusznie podkreślił po latach Julian Stefan Brzeziński, potrafiła współpracować zgodnie ze wszystkimi, mimo że nie sformułowała nigdy własnego programu społeczno-politycznego. Czerpała „zdrowe ziarna oświaty” w postaci książek czy broszur z Koła Brzezińskiego i Kazimierza „Promyka” Prószyńskiego oraz socjalistów i innych działaczy, przemycając je sprytnie na wieś polską²⁹. Podobnie pracę Umińskiej ocenił Zygmunt Nowicki, działacz ruchu oświatowego, który zapisał: „Nie pracowała dla tego lub innego prądu politycznego. W każdym, z kim się stykała, pragnęła widzieć dobrego patriotę umiającego szanować w sobie godność ludzką i obywatelską”³⁰.

Przełom lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX stulecia wypełniała w biografii Umińskiej mozolna praca wychowawcza wśród więźniów kryminalnych. Umińska w szczególny sposób dążyła do tego, by oddzielić więźniów, którzy po raz pierwszy weszli w konflikt z prawem od recydywistów. Wszelkimi sposobami starała się oddzielić kobiety od mężczyzn

²⁷ J. Grabiec, *Czerwona Warszawa przed ćwierć wiekiem. Moje wspomnienia*, Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego, Poznań 1925, s. 148.

²⁸ W. Umińska, *Kartka dawno minionej przeszłości...*, s. 231.

²⁹ J.S. Brzeziński, *Początki ruchu nauczycielskiego w Kongresówce*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 2, s. 34-58.

³⁰ Z. Nowicki, *Kartki z dziejów ruchu nauczycielskiego w Polsce*, Nakładem „Naszej Księgarni” Związku Nauczycielstwa Polskiego, Warszawa 1937, s. 25.

w więzieniach. Dzięki jej zabiegom w więzieniu urządzono kaplicę, w której umieszczono obraz Matki Boskiej Częstochowskiej³¹. Umińska postarała się również, by w więzieniu posługę duchową mógł sprawować ksiądz. Więźniowie początkowo traktowali ją w sposób bardzo lekceważący. Dopiero po pewnym czasie zaczęto okazywać jej coraz większe zaufanie. Umińska autorytet wśród więźniów zdobyła swoją łagodnością i umiejętnym podejściem do więźniów³². Praca nad przestępczyniami kryminalnymi dawała jej także możliwość docierania do osób więzionych za sprawy polityczne. W ten sposób udało się jej dotrzeć m.in. do Filipiny Płaskowickiej, czy Marii Bohuszewiczówny.

Do pracy z więźniami szybko wciągnęła Zofię Hiszpańską, Jadwigę Wolską, Józefę Ditrich, Helenę Neugebauer oraz siostry Wandę Pławińską oraz Klementynę z Pławińskich Szellerową. W pracach z więźniami Umińska wspomagała Maria Konopnicka i Helena Modrzejewska, którą poznała u Matyldy Natansonowej³³. Helenę Modrzejewską zaangażowała również w działalność charytatywną w Warszawskim Towarzystwie Dobroczynności. Mogła również liczyć na pomoc Marii Wrotnowskiej, zasłużonej działaczki charytatywnej i społecznej, współzałożycielki m.in. Przytułów Noclegowych dla Biednych, Towarzystwa Opieki nad Ubogimi Matkami i ich Dziećmi (Maternita), Ambulatorium dla Biednych, Towarzystwa Nieuleczalnie Chorych z Przytułkiem dla Rakowatych³⁴. Umińska pomagała rodzinom i krewnym więźniów w staraniach o widzenie, roztaczała opiekę nad ich rodzinami, dostarczając im odzież, żywność, niekiedy również pieniądze. Pracę w więzieniach prowadziła kilka lat, dopóki władze rosyjskie nie zabroniły jej odwiedzin więźniów, podejrzewając o szerzenie hasel socjalistycznych³⁵.

Wanda Umińska wprowadziła Konopnicką do utworzonego nielegalnie na przełomie 1883 i 1884 r. Kobiecego Koła Oświaty Ludowej, którego celem było uświadamianie ludności wiejskiej, dostarczanie na wieś elementarzy, nauka czytania i pisania, organizowanie małych bibliotek oraz kierowanie na tereny wiejskie zaufanych nauczycielek. Konopnicka współpracowała z kołem kilka lat. Oprócz Umińskiej do koła należało wiele

³¹ W. Umińska, *Kartka dawno minionej przeszłości*, s. 234.

³² Z. Findeisenówna, *Opiekunki więźniów. Matylda Wrede i Wanda Umińska*, „Polski Czerwony Krzyż” 1931, nr 7, s. 202-204.

³³ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z umiłowania*, s. 425.

³⁴ W. Umińska, *Pamiętniki. Część II*, [w:] *Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841-1926)*, s. 146.

³⁵ Z. Findeisenówna, *Opiekunki więźniów*, s. 202-204.

aktywnych już wtedy społecznie kobiet, m.in. Faustyna Morzycka, Jadwiga Jahółkowska, Władysława Weychertówna, Jadwiga Dziubińska. Nie było to jedyne pole działalności Umińskiej w tym czasie, bowiem aktywnie współpracowała również z ochronkami, szwalniami i czytelniami Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności³⁶.

W działalności społecznej Umińskiej bardzo istotne miejsce zajmowała oprócz pomocy więźniom kryminalnym i politycznym, działalność wśród ludności wiejskiej. Początki zaangażowania i zainteresowania sprawami ludu sięgają połowy lat siedemdziesiątych XIX w. Kazimierz Król, który współpracował z Umińską w pracy oświatowej, pisze, że

co lato wyjeżdżała na jakąś wieś polską, np. w okolice Puław, Janowa Lubelskiego, na Podlasiu, w Łowickie czy Opoczyńskie, gdzie przez osobiste, niesłychanie umiejętnie prowadzone rozmowy z gospodarzami tępiła analfabetyzm narodowy i społeczny, a potem szło zwalczanie analfabetyzmu książkowego. Przelamując pospolity w takich razach brak ufności i bierną ociężałość, budziła u chłopów chęć do oświaty i do postępu we wszelkich jego dodatnich postaciach. A że czyniła to wszystko z niezmiernym darem wychowawczym, z nieporównaną słodyczą, prostotą i serdecznością, zjednywała sobie od razu cześć i miłość licznych zastępów ludu, krajowi zaś przysparzała zdrowych duchem obywateli³⁷.

Świadczy o tym bardzo obszerna korespondencja Umińskiej otrzymywana od mieszkańców wsi. Tych włościan, którzy nauczyli się czytać i pisać zachęcała, by uczyli innych. Prosiła ją o błogosławieństwo po narodzinach dziecka, modlitwę przed zasiewami, radzili się w sprawach prywatnych i przede wszystkim dziękowali Umińskiej. Szereg listów ma charakter dziękczynny³⁸. Wanda Bielska, przyjaciółka Umińskiej pisze, że choć miała ona

wielu krewnych i znajomych we dworach, wyjeżdżała na lato zawsze do włościan (...). Tą drogą poznała ich zwyczaje, zajęcia, troski i zmartwienia, a także poglądy. Początkowo z niedowierzaniem przypatrywał się lud tej pani z Warszawy (...), później zaczął się zwierzać ze swoich trosk i kłopotów (...), a z czasem sam przychodził do niej tak licznie, że w niedziele furmanki

³⁶ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Nieznana karta działalności Marii Konopnickiej*, Zarząd Główny Ligi Kobiet, Zarząd Główny Towarzystwa im. Marii Konopnickiej, Warszawa 1967, s. 51; S. Michalski, *Spoleczna i pedagogiczna działalność Stefanii Sempołowskiej na tle epoki*, Książka i Wiedza, Warszawa 1973, s. 47.

³⁷ K. Król, *Jubileusz zasłużonej działaczki*, „Kurier Warszawski” 1925, nr 19, s. 7.

³⁸ BPMW, Korespondencja Wandy Umińskiej, rkps 2624, k. 1-1090.

chłopskie stały przed jej domem, jak przed kościołem w czasie odpustu. I znów dobrocią, niepomiarłą łagodnością, słodyczą, cierpliwym wysłuchiwaniem każdej biedy i z serca płynącą radą ta niezwykła kobieta zjednywała sobie lud. Odnosiła się do nich z całą powagą, zawsze jak do równych³⁹.

Umińska bardzo szybko zamieniła swoje mieszkanie w swego rodzaju „hotel chłopski”. W jej skromnym mieszkaniu przy ulicy Widok przybywający do stolicy mieszkańcy wsi i małych miasteczek zawsze mogli znaleźć ciepły i bezpieczny kąt. Wanda Bielska pisze, że Umińska razem z włościanami zdobywała fundusze na bilety kolejowe w celu zwiedzenia Warszawy, Krakowa, Częstochowy. Pomagała jej w tym m.in. Stefania Sempołowska⁴⁰. Umińska bez reszty oddana była młodzieży i dzieciom włościan. Zbierała dla nich ubrania, zabawki, elementarze do nauki czytania i pisania⁴¹.

Działalność Umińskiej bardzo szybko została doceniona wśród ludu. Władysław Grabiński, działacz socjalistyczny i jej współpracownik pisze, że dzięki Umińskiej

najlepsze jednostki z hasłami wyzwolenia Ojczyzny wkraczają do warsztatów rzemieślniczych, idą do fabryk, do robotników, idą pod strzechy wieśniacze i tam wraz z podanym elementarzem rozbudzają myśl drzemającą (...), wskazującą jako cel (...) wolność i niepodległość ojczyzny. „Ciotka Wanda” (bo tak ją nazywaliśmy), gromadzi wokół siebie rzemieślniczą i mieszczańską młodzież, stwarza dla nich miejsca zebrań, czytelnie, gospody (...), a potem zapoznaje ją i zaprzyjaźnia z młodzieżą ze wsi przybywającą. Ona pomaga, ułatwia, broni. (...) U Niej wszyscy bez różnicy pochodzenia, wyznania, przekonań społecznych i politycznych (...) znajdują zrozumienie i opiekę (...), jeśli tylko przyświeca im cel jeden: zdobycie niepodległości dla Polski⁴².

Władysław Grabiński wspomina, że Umińska

tak się żyła z ofiarami wiezień, tak do nich przyrosła, tak je umiłowała, że niepodobna było jej się oderwać od nich (...). Więzionym kobietom, najcięższym kryminalistkom, najbardziej upadłym istotom kobiecym, najniższym przestępczyniom zapragnęła do ich ponurych celi zanieść uszlachetnienie (...).

³⁹ W. Bielska, *Uczczenie zasług Wandy Umińskiej*, „Zorza” 1925, nr 2, s. 14.

⁴⁰ Ibidem, s. 14.

⁴¹ S. Bojarska, „Dobra Pani”. (Ś.p. Wanda Umińska), „Mały Światek” 1926, nr 10, s. 149-151.

⁴² W. Grabiński, *Wanda Umińska*, „Bluszcz” 1926, nr 22, s. 735-736.

Odrzebywała na dnie ich duszy głęboko ukryte resztki człowieczeństwa, podnosiła je, wywyższała i podnosiła godność człowieka i gorącym płomieniem swej dobroci i miłości oczyszczała ich serca z brudów przestępstwa. Przed ich duszami rozpałała płomyk ciepła i dobra, wносиła jasność uciechy i radości, nauczała i przysposabiała do powięziennego życia i przez to życie je w następstwie przeprowadzała⁴³.

Umińska z czasów działalności oświatowej na wsi polskiej najwięcej miejsca poświęca w swych wspomnieniach Szymonowi Wójcikowi z Pożoga na Lubelszczyźnie oraz Mateuszowi Sobiechowi z Kurpiów. Szymon Wójcik był jej najwierniejszym współpracownikiem. Podczas powstania 1863 r. pełnił funkcję poborcy podatku narodowego, miał być również naczelnikiem tajnej powstańczej żandarmerii. Za zaangażowanie na rzecz organizacji powstańczej dwukrotnie pisemnie wyróżniony (16 lipca i 25 lipca 1863 r.) przez ks. Marcelęgo Bielińskiego z Krasienina, naczelnika cywilnego powiatu lubelskiego. Zorganizował oddział powstańczy, złożony głównie z włościan z Pożoga i sąsiednich wiosek. Walczył w zgrupowaniu gen. Michała Heidenreicha-Kruka, szczególnie chlubnie spisując się w bitwie pod Żyrzynem. Na początku 1864 r. aresztowany, więziony w twierdzy dęblińskiej, następnie w X Pawilonie Cytadeli Warszawskiej. Po wyjściu na wolność przystąpił ponownie do działalności wśród chłopów⁴⁴.

Szymon Wójcik w oczach Umińskiej zdobył największe uznanie. W swych wspomnieniach poświęciła mu najwięcej miejsca, podkreślając jego zaangażowanie na rzecz uświadomienia włościan⁴⁵. Z nim i kilkoma innymi włościanami z Pożoga i okolic niosła na wsi lubelskiej hasła uświadamiające włościan, przekazywała „zakazaną” literaturę. W 1889 r. na trop

⁴³ W. Grabiński, *Ś.p. Wanda Umińska. Ostatnia „Entuzjastka” epoki 63-go roku*, „Kurier Warszawski” 1926, nr 123, s. 11.

⁴⁴ „Polak” 1898, nr 2, s. 32; nr 3, s. 47-48; *Ś.p. Szymon Wójcik*, „Zorza” 1898, nr 8, s. 114; W. Dąbrowa Żelkowska, *Wspomnienia moje z 1863 roku jako siedemnastoletniego powstańca*, wstęp i opracowanie J. Tomczyk, [w:] T. Mencil (red.), *Powstanie styczniowe na Lubelszczyźnie. Pamiętniki*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1966, s. 184, 197; W. Bielska, *Wspomnienie o Szymonie Wójciku*, „Gazeta Świąteczna” 1922, nr 2160, s. 3; M. Malinowski, *Chłopski ruch zaraniarski w b. Kongresówce przed pierwszą wojną światową*, Spółdzielnia Wydawnicza „Chłopski Świat”, Warszawa 1947, s. 10; J. Tomczyk, *Narastanie świadomości narodowej w Lubelskiem w latach 1864-1917 w świetle akt Kancelarii Gubernatora Lubelskiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio F, 1993, t. 48, s. 152-153.

⁴⁵ W. Umińska, *Wspomnienia babki 1863 roku spisane dla prawnuków*, s. 208, 222-223; Eadem, *Kartka dawno minionej przeszłości*, s. 237, 241, 264-265.

ich „wywrotowej” pracy i ożywionej propagandy, prowadzonej w duchu wyzwolenia ojczyzny, wpadła żandarmeria rosyjska. Przeprowadzono liczne rewizje, m.in. w Pożogu u Szymona Wójcika oraz w pobliskiej Rudzie. Wykryto wówczas listy o treści antyrządowej, szybko ustalono, że główną rolę w podburzaniu włościan przeciwko władzy odgrywa Wanda Umińska. Jeden z fragmentów listów głosił: „Drodzy bracia! Zwróćcie się do Matki Bożej, a ona pomoże nam pokonać najgorszych trzech wrogów ojczyzny”. Umińska po raz kolejny została wówczas aresztowana⁴⁶.

Po śmierci męża w 1899 r. pogorszyła się sytuacja materialna Umińskiej, zmuszona została do podjęcia pracy zarobkowej. Dzięki pomocy przyjaciół objęła w 1900 r. funkcję inspektorki Kolonii Letnich dla Dzieci. Nie zaprzestała jednak działalności społecznej. Wciąż pozostała bardzo aktywna, zwłaszcza podczas rewolucji 1905 r., gdy więzienia warszawskie ponownie zapełniły się więźniami politycznymi. Do współpracy zachęcała znowu Marię Konopnicką⁴⁷. W pomocy uwięzionym wspomagał ją wówczas prawnik Stanisław Patek, obrońca w licznych procesach politycznych. Pomoc więźniom i ich rodzinom łączyła z pracą inspektorki Kolonii Letnich dla Dzieci.

Forsowne wyjazdy na kolonie – jak pisze Umińska w jednym ze sprawozdań – ustały z chwilą wybuchu wielkiej wojny. Wysyłanie dzieci na nie stało się niemożliwością. Urządzano dla nich półkolonie w Warszawie, na Polu wyścigowym na Mokotowie, na Bugaju i na Pradze. Dzieci przychodziły na cały dzień, na noc wracały do domu⁴⁸.

Na stanowisku inspektorki Kolonii pracowała aż do 1920 r.⁴⁹

Nie sposób wymienić wszystkich inicjatyw społecznych, w których Umińska brała udział. W ciągu prawie siedemdziesięcioletniej działalności społecznej, rozpoczętej w drugiej połowie lat pięćdziesiątych XIX stulecia, odznaczyła się niespożytą energią. Potrafiła skupić wokół siebie ludzi o róż-

⁴⁶ S. Krzykała, *Studenci Instytutu Rolniczo-Leśniczego w Puławach w walce z caratem (1869-1914)*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1962, s. 104.

⁴⁷ M. Konopnicka, *Listy do synów i córek*, opracowała, wstępem i przypisami opatrzyła L. Magnone, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2010, s. 217, 824.

⁴⁸ BPMW, Sprawozdanie Wandy Umińskiej z wizytacji kolonii dla dzieci, rkps 2950/II, k. 48.

⁴⁹ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Wanda Umińska 1841-1926*, „Oświata Dorosłych” 1961, nr 1, s. 48.

nych poglądach politycznych⁵⁰. Umińska na kartach pamiętników i wspomnień zdawkowo pisze o swojej działalności, zarówno podczas powstania 1863 r., jak i późniejszej aktywności. Sceptycznie odnosiła się do pomysłu przyznania kobietom 1863 r. miana bohaterek.

Dla mnie – jak pisała do Marii Bruchnalskiej – równie większym bohaterstwem jest cicha, długa, moralna praca, która w naszym położeniu jest bardzo potrzebna. (...) Naturalnie, że były heroiczne czyny, ale ich tak na ogół podciągać nie można. Każda robiła to, co mogła i jak mogła, ale ile przy tym było głupstw, nietaktów, śmieszności, to także na uwagę brać trzeba⁵¹.

Ostatnie lata życia Umińskiej wypełnione były spokojną starością. W lipcu 1920 r. zwierzała się swej przyjaciółce Helenie Tarczyńskiej:

Nie wiem, co się ze mną stało, jestem jak niedźwiedź w adwencie, śpię i jem, poza tym jakaś niemoc mnie opanowała, jak duchowa, tak i fizyczna, pomimo że mnie nic nie boli. Pragnęłam kościoła, mam go o kilkadziesiąt kroków, pomimo że co dzień tam bywam, myślę że nie tylko obecnością moją obrazam Boga, bo ani się modlę, ani wiem, że w kościele jestem, tak wszystkim co słyszę przygnębiona jestem (...). Ja już sił do niczego nie mam, na wszystko zubożyłam chciałabym tylko przenieść się na inną planetę, może tam lepiej⁵².

Umińska pomimo podeszłego wieku wciąż jednak żywo interesowała się bieżącymi wydarzeniami politycznymi. Z niepokojem obserwowała zagrożenie dla odrodzonego państwa polskiego ze strony bolszewickiej Rosji. W liście do Heleny Tarczyńskiej z niepokojem pisała: „Agitacja bolszewicka bardzo silnie i tu rozwinięta, tak przez Żydów, jak i rozmaitych szubrawców, szczególnie z Łodzi napływających. Chłopstwo do niczego zapalać się nie potrafi, ale idzie, jak każę pójdą wszyscy”⁵³.

Symbolicznym podsumowaniem jej aktywności społecznej był jubileusz, zorganizowany przez grono przyjaciół i współpracowników, podczas którego odznaczona została Krzyżem Oficerskim Polonia Restituta. Listy

⁵⁰ D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Z umiłowania...*, s. 432.

⁵¹ L. Michalska-Bracha, *Między pamięcią a historiografią*, Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego w Kielcach, Kielce 2011, s. 245.

⁵² BPMW, Korespondencja Wandy Umińskiej, rkps 2624, k. 1085.

⁵³ Ibidem, k. 1085-1085v.

i telegramy gratulacyjne przesłało wówczas wiele znanych osób i instytucji, m.in. Władysław Mickiewicz, Julian Świącicki, prezes Zarządu Głównego Stowarzyszenia Wzajemnej Pomocy Uczestników Powstania 1863 r., czy Józef Piłsudski oraz Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej, Polska Macierz Szkolna⁵⁴. Jak pisze Wanda Pławińska

Obchód jubileuszowy, aczkolwiek w małym kole, gdyż jubilatka z powodu niemocy nie mogła opuścić mieszkania, był bardzo uroczysty i podniosły. Uroczysty, bo w tej setce zgromadzonych osób nie było ludzi obojętnych lub zbytecznych. Garść ludu przybyła na ten dzień z Lubelskiego, Łowickiego i Kurpiów⁵⁵.

Wanda Umińska zmarła 30 kwietnia 1926 r. Pochowano ją na warszawskich Powązkach. Dwa lata po śmierci przyjaciele i współpracownicy ufundowali jej okazały nagrobek, wykonany z białego kamienia⁵⁶. Symbolika nagrobka nawiązuje do działalności Umińskiej:

W kapliczce przydrożnej we wnęce, u góry wyrzeźbiony w brązie Chrystus, dźwigający krzyż na Golgotę, upamiętnia ciężkie, krzyżowe chwile jej życia. Poniżej medalion z brązu przedstawia jej podobiznę. Młody wieśniak, klęczący u grobu tej, która go uczyła kochać Polskę, to wieloletnia jej praca nad wypiełgnowaniem w duszach ludu Ojczyzny⁵⁷.

Umińska już za życia zasłużyła sobie u osób, z którymi współpracowała, na znacznie trwalszy pomnik. Były nim wyjątkowe ciepłe i pełne uznania dla jej działalności społecznej słowa. Narcyza Żmichowska mawiała o niej, że jest „najmłodsza wiekiem, najgorętsza uczuciem”⁵⁸. Bolesław Prus natomiast zaliczył ją do „ludzi idei”, czyli „takich, którzy postawiwszy sobie jakiś użyteczny cel, pracują nad nim całe lata”, stawiając Umińską w jednym rzędzie m.in. ze Stanisławem Markiewiczem, założycielem Kolonii Letnich dla Dzieci, Samuelem Dicksteinem, wybitnym naukowcem pochodzenia

⁵⁴ Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór z Muzeum Narodowego, sygn. 898.

⁵⁵ BPMW, Wanda Umińska. Materiały życiorysowe, rkps 2623/1, k. 12.

⁵⁶ Z.F. [Zofia Findeisenówna], *Nagrobek Wandy Umińskiej*, „Gazeta Świąteczna” 1928, nr 2500, s. 4.

⁵⁷ BPMW, Wanda Umińska. Materiały życiorysowe, rkps 2623/1, k. 15.

⁵⁸ W. Bielska, *O zasłużonych kobietach polskich Entuzjastkach*, Nakładem „Naszej Księgarni” Spółki Akcyjnej Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, Warszawa 1922, s. 12.

żydowskiego, Konradem Prószyńskim „Promykiem”, działaczem oświatowym, pisarzem, wydawcą „Gazety Świątecznej”, czy Bronisławem Chlebowskim, historykiem literatury, wydawcą, współautorem monumentalnego *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*⁵⁹.

Podsumowanie

W aktywności społecznej Umińskiej wyodrębnić można kilka bardzo istotnych etapów. Pierwszy przypadł na czasy przedpowstaniowe i związany był z patriotycznym wychowaniem w domu rodzinnym w Jabłonicy w Opoczyńskim, ale przede wszystkim z młodością w przedpowstaniowej Warszawie. Ważne miejsce odegrała w jej początkowej działalności pamięć nie tak dawnego jeszcze powstania listopadowego. Kolejny etap przypadł na czasy powstania styczniowego, które stało się jej osobistym udziałem i wywarło niebagatelny wpływ na dalsze życie i zaangażowanie społeczne. Lata popowstaniowe, rusyfikacja Królestwa Polskiego, wynarodowienie, następnie rewolucja 1905-1907 r. zintensyfikowały aktywność społeczną Umińskiej na różnych polach działalności, społecznej, oświatowej, kulturalnej.

Bibliografia

Źródła archiwalne i biblioteczne

- Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór z Muzeum Narodowego, sygn. 898.
Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy – Główna Biblioteka Województwa Mazowieckiego:
- Wanda Umińska. Materiały życiorysowe, rkps 2623/1.
 - Korespondencja Wandy Umińskiej, rkps 2624.
 - Sprawozdanie Wandy Umińskiej z wizytacji kolonii dla dzieci, rkps 2950/II.

Źródła publikowane

Księga pamiątkowa w 50-letnią rocznicę powstania roku 1830, zawierająca spis imienny dowódców i sztabs-oficerów tudzież oficerów, podoficerów i żołnierzy Armii Polskiej w tymże roku Krzyżem Wojennym „Virtuti Militari” ozdobionych, Drukarnia Ludowa, Lwów 1881.

⁵⁹ B. Prus, *Najogólniejsza ideały życiowe*, Nakładem Jana Fiszerza, Warszawa 1905, s. 206.

Powstanie styczniowe. Materiały i dokumenty. Dokumenty terenowych władz cywilnych powstania styczniowego 1862-1864, do druku przygotowali: S. Kieniewicz, F. Ramotowska, W. Śliwowska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1986.

Szlachta wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836-1861, opracowała E. Sęczys, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2000.

Szlachta guberni augustowskiej, lubelskiej i radomskiej wylegitymowana w Królestwie Polskim w latach 1836-1861, opracowała E. Sęczys, Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2018.

Wspomnienia, pamiętniki, korespondencja

Dąbrowa Żelkowski W., *Wspomnienia moje z 1863 roku jako siedemnastoletniego powstańca*, wstęp i opracowanie J. Tomczyk, [w:] T. Mencil (red.), *Powstanie styczniowe na Lubelszczyźnie. Pamiętniki*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1966.

Dygasiński A., *Listy*, wstęp J.Z. Jakubowski, komentarze biograficzne A. Górski, przygotowanie tekstów i redakcja T. Nuckowski, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972.

Grabiec J., *Czerwona Warszawa przed ćwierć wiekiem. Moje wspomnienia*, Wielkopolska Księgarnia Nakładowa Karola Rzepeckiego, Poznań 1925.

Heurich E., Kiślańska T., *Wspomnienia matki i córki z powstania 1863 roku*, „Księgarnia Ludowa” Julii Sikorskiej, Warszawa 1918.

Konopnicka M., *Listy do synów i córek*, opracowała, wstępem i przypisami opatrzyła L. Magnone, Instytut Badań Literackich Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 2010.

Sempołowska S., *W więzieniach*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1960.

Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841-1926), opracowanie, komentarz i przypisy L. Michalska-Bracha, E. Noiński, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2020.

Opracowania

Bielska W., *O zasłużonych kobietach polskich Entuzjastkach*, Nakładem „Naszej Księgarni” Spółki Akcyjnej Związku Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych, Warszawa 1922.

Bielska W., *Uczczenie zasług Wandy Umińskiej*, „Zorza” 1925, nr 2.

Bielska W., *Wspomnienie o Szymonie Wójciku*, „Gazeta Świąteczna” 1922, nr 2160.

Bojarska S., „Dobra Pani”. (Ś.p. Wanda Umińska), „Mały Świątek” 1926, nr 10.

Grabiński W., *Wanda Umińska*, „Bluszcz” 1926, nr 22.

Grabiński W., Ś.p. Wanda Umińska. Ostatnia „Entuzjastka” epoki 63-go roku, „Kurier Warszawski” 1926, nr 123.

- Bieleń Z., *Bohaterki w czarnych sukniach. Lublinianki i Podlasianki w powstaniu 1863-1864*, Towarzystwo Biblioteki Publicznej im. Hieronima Łopacińskiego, Lublin 2015.
- Bruchnalska M., *Ciche bohaterki. Udział kobiet w powstaniu styczniowym. (Materiały)*, Wydawnictwo Towarzystwa Św. Michała Archanioła, Miejsce Piastowe 1932.
- Brzeziński J.S., *Początki ruchu nauczycielskiego w Kongresówce*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy” 1947, nr 2.
- Djakow W.A., Gałkowski A., Śliwowska Ś., Zajcew W.M., *Uczestnicy ruchów wolnościowych w latach 1832-1855 (Królestwo Polskie). Przewodnik biograficzny*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków 1990.
- Dunin-Wąsowicz K., *Próba analizy składu społeczno-zawodowego oddziału powstańczego z 1863 roku*, „Kwartalnik Historyczny” 1963, nr 4.
- F.Z. [Findeisenówna Zofia], *Nagrobek Wandy Umińskiej*, „Gazeta Świąteczna” 1928, nr 2500.
- Findeisenówna Z., *Opiekunki więźniów. Matylda Wrede i Wanda Umińska*, „Polski Czerwony Krzyż” 1931, nr 7.
- Ilnicka M., *Książki dziecinne*, „Bluszcz” 1878, nr 51.
- Król K., *Jubileusz zasłużonej działaczki*, „Kurier Warszawski” 1925, nr 19.
- Krzykała S., *Studenci Instytutu Rolniczo-Leśniczego w Puławach w walce z caratem (1869-1914)*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1962.
- Malinowski M., *Chłopski ruch zaraniarski w b. Kongresówce przed pierwszą wojną światową*, Spółdzielnia Wydawnicza „Chłopski Świat”, Warszawa 1947.
- Michalska-Bracha L., *Między pamięcią a historiografią. Lwowskie debaty o powstaniu styczniowym (1864-1939)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego Jana Kochanowskiego, Kielce 2011.
- Michalska-Bracha L., Noiński E., *Wanda z Wolskich Umińska (1846-1926) i jej wspomnienia*, [w:] *Wspomnienia Wandy z Wolskich Umińskiej (1841-1926)*, opracowanie, komentarz i przypisy L. Michalska-Bracha, E. Noiński, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2020.
- Michalski S., *Spółeczna i pedagogiczna działalność Stefanii Sempołowskiej na tle epoki*, Książka i Wiedza, Warszawa 1973.
- Niekra M., *„Moje najdroższe kobiety” (o kobietach w życiu Adolfa Dygasińskiego na podstawie epistolografii)*, „Tematy i Konteksty” 2015, nr 5.
- Nowicki Z., *Kartki z dziejów ruchu nauczycielskiego w Polsce*, Nakładem „Naszej Księgarni” Związku Nauczycielstwa Polskiego, Warszawa 1937.
- Prus B., *Najogólniejsza ideały życiowe*, Nakładem Jana Fiszera, Warszawa 1905.
- Serafin-Prusator E., *Narcyza Żmichowska – między Matką Polką a kobietą-rycerzem*, „Białostockie Studia Literaturoznawcze” 2017, nr 10.

- Śliwowska W., *Z badań nad losami Sybiraków i ich spuścizną*, „Kwartalnik Historyczny” 1990, nr 1.
- Ś.p. Szymon Wójcik, „Zorza” 1898, nr 8.
- Tomczyk J., *Narastanie świadomości narodowej w Lubelskiem w latach 1864-1917 w świetle akt Kancelarii Gubernatora Lubelskiego*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, sectio F, 1993, vol. XLVIII.
- Urzędnicy Królestwa Polskiego (1815-1915). Materiały do biografów. Wypisy z bazy danych*, A. Kulecka (red.), Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2019.
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Wanda Umińska 1841-1926*, „Oświata Dorosłych” 1961, nr 1.
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Nieznana karta działalności Marii Konopnickiej*, Zarząd Główny Ligi Kobiet, Zarząd Główny Towarzystwa im. Marii Konopnickiej, Warszawa 1967.
- Wawrzykowska-Wierciochowa D., *Z umiłowania. Opowieść biograficzna o Wandzie z Wolskich-Umińskiej (1841-1926)*, Wydawnictwo Lubelskie, Lublin 1973.
- Załączny J., *Zachować pamięć o powstaniu styczniowym – o kolekcjonerskiej pasji Wandy Umińskiej*, [w:] J. Lekan-Mrzewka, M. Kulesza, B.K. Obsulewicz (red.), *Kolekcjonerzy, zbieracze, kwestarze w literaturze i kulturze XIX i XX wieku*, Wydawnictwo KUL, Lublin 2016.
- Załączny J., *Wanda Umińska (1841-1926) – strażniczka sumień i pamięci*, [w:] A. Obara-Pawłowska, A. Miączewska, D. Wróbel (red.), *Kobieta niepoznana na przestrzeni dziejów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2017.
- Załączny J., *Zesłańcy syberyjscy na fotografiach z kolekcji Wandy Umińskiej (w zbiorach Muzeum Niepodległości w Warszawie)*, „Zesłaniec” 2014, nr 60.